

DOI: 10.31866/2410-1311.36.2020.221055

УДК 338.483.12:904(477.46)

ВИКОРИСТАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ ЧЕРКАЩИНИ ЯК ТУРИСТИЧНО-ЕКСКУРСІЙНОГО РЕСУРСУ

Зараховський Олександр Євгенович

Кандидат культурології,

ORCID: 0000-0003-4263-7870, e-mail: zarahovskyi@gmail.com,

Київський національний університет культури і мистецтв,

вул. Є. Коновальця, 36, Київ, Україна, 01133

Для цитування:

Зараховський, О.Є. (2020). Використання археологічних об'єктів Черкащини як туристично-екскурсійного ресурсу. *Питання культурології*, (36), 120-136. doi: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221055>.

Анотація

Мета статті – виявити сучасний стан залучення археологічних об'єктів Черкащини до туристичної діяльності. Методологія дослідження полягає в огляді й аналізі літературних та архівних джерел; за допомогою проблемно-типологічного методу досліджено специфіку пристосування різних категорій археологічних пам'яток краю до використання в туристичній сфері; історичний метод використовувався для дослідження нерухомих об'єктів археології області у хронології їхнього виникнення та вивчення; метод польових досліджень був використаний для збору інформації про сучасний стан підготовленості цих об'єктів до експонування та залучення до екскурсійної діяльності. Наукова новизна полягає у висвітленні нерухомих археологічних об'єктів Черкаської області як сучасного туристично-екскурсійного ресурсу. Висновки. Встановлено, що в туристично-екскурсійну діяльність залучена лише «рухома» складова археологічної спадщини Черкащини, використання якої зводиться до музейних експозицій, присвячених артефактам з місць розкопок. Нерухомі археологічні об'єкти краю продовжують залишатися латентним туристичним ресурсом. Найвизначніші археологічні пам'ятки області, пов'язані з палеолітичною, трипільською та скіфською культурами, практично не підготовлені до експонування на місці розкопок. Це сприяє їх повільному руйнуванню, нищенню та забуттю. Оскільки всебічне пізнання археологічних культур неможливе лише в рамках музейних експозицій, необхідним є створення експозицій безпосередньо на місці розкопок нерухомих об'єктів археологічної спадщини краю, їх відновлення та популяризація шляхом залучення до подієвого туризму, розвитку туристичної інфраструктури.

Ключові слова: археологічна культура; археологічна пам'ятка; археологічний туризм; Черкащина; туризм; культурна спадщина

Вступ

Початком наукового осмислення проблеми використання нерухомих об'єктів культурної спадщини як туристично-екскурсійного ресурсу можна вважати появу перших дослідницьких праць, присвячених пристосуванню пам'яток археології до використання в туристичній діяльності. Саме цей тип пам'яток першим привернув увагу спеціалістів до питання інтеграції історико-культурних об'єктів в туристичну сферу. Це пов'язано зі специфікою археологічних об'єктів, необхідністю їх попередньої підготовки до експонування, адаптації до сприйняття екскурсантами. На відміну від інших типів пам'яток (архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва і т. ін.), які, завдяки збереженості, своїм естетичним та атрактивним якостям, навіть без особливої підготовки викликають інтерес та впливають на психоемоційний стан «спостерігача», пам'ятки археології здебільшого потребують реставрації (або реконструкції), використання додаткових засобів інформації, яка «підкреслює» їхню цінність або винятковість, щоб зацікавити екскурсанта.

У вітчизняній історіографії дослідження даної проблеми бере початок у 70-х роках ХХ століття. В цей час починають з'являтися наукові праці про пристосування пам'яток археології до використання в туристично-екскурсійній діяльності. Зокрема, можна відмітити статтю радянського науковця О. Бадера (1978), в якій описується досвід Радянського Союзу, Німеччини, Чехії, Угорщини та Франції у створенні експозицій археологічних пам'яток безпосередньо на місці розкопок. Надалі праці цього дослідника стали теоретичною основою для наукових розробок проблеми пристосування археологічних об'єктів до експонування як туристично-екскурсійного ресурсу.

В наступному десятилітті проблемами і методами підготовки пам'ятки археології до використання в туризмі займалися дослідники Н. Недович та Л. Беляєв (1987). Вони визначили загальні методології адаптації цих пам'яток до екскурсійної діяльності. Дослідниками було виділено основні методи музеєфікації археологічних пам'яток:

– метод «ковпака». Експонування окремих ділянок відкритого культурного шару поселень у закритому приміщенні (або на місці знаходження археологічного об'єкта, або в іншому місці, куди вона переноситься монолітом);

– метод «натурної консервації». Підготовка експонування пам'ятки при найменшому втручанні у її археологічну та архітектурну структуру, консервація в незмінному вигляді. Триває дане експонування, зазвичай, до кінця археологічних розкопок;

– метод «макетування». Поступове відтворення зовнішніх форм пам'ятки з матеріалу, наближеного до автентичного, з метою приведення археологічного об'єкта до первісного вигляду.

Цікавим в дослідженні російських науковців Е. Базарової, В. Новгородова та Г. Разумова (1987) є обґрунтування розробки програми експонування археологічних об'єктів Криму, як важливого етапу археологічного дослідження. Тобто, паралельно з розкопками розроблювати проєкт створення туристичного об'єкта та одразу консервувати археологічні залишки.

В 90-х роках ХХ століття продовжується дослідження археологічних пам'яток як туристично-екскурсійного ресурсу. Розробкою туристичних маршрутів на

основі археологічних об'єктів Хмельниччини займався дослідник В. Захар'єв (1996). Серед цих маршрутів: «Давньоруські твердині Дунаєвеччини», «Літописні міста Болоховської землі», «Язичницькі святині Поділля». Але, дані маршрути залишилися нереалізованими.

В наступні десятиліття своє відображення у науковій літературі отримують археологічні об'єкти Черкащини як туристично-екскурсійний ресурс. Зокрема, важливу роль у систематизації та популяризації численних пам'яток археології краю відіграли праці вітчизняних науковців Д. Куштана та В. Ластовського (2016), а також Т. Нераденко (2011).

Щодо проблеми використання цих об'єктів у екскурсійній діяльності, можна відмітити науково-методичні розробки туристичних маршрутів Т. Нераденко (2005; 2006а; 2006б; 2008), що охоплюють практично всі найвідоміші археологічні пам'ятки області: «Шляхами сивої давнини. Археологічна подорож Чигиринщиною», «Дивосвіт Трипільля», «Золота підкова Черкащини». Проте, дослідження І. Стадник (2017) показує, що станом на 2017 рік лише незначна частина цих археологічних об'єктів області представлена на ринку туристичних послуг окремими туроператорами.

Аналіз наявних досліджень дає підстави стверджувати, що використання нерухомих археологічних пам'яток області в туристично-екскурсійній діяльності зводиться до їх механічного поєднання в туристичні маршрути. Водночас недостатньо висвітленими залишаються такі проблеми використання вищезазначених об'єктів, як сучасний стан збереженості, підготовленості до експонування та підвищення туристичної атрактивності. Також, деякі значні археологічні об'єкти області взагалі не розглядалися як об'єкти туристичного інтересу. Цим і обумовлена актуальність дослідження.

■ Мета статті

Мета статті полягає у виявленні сучасного стану залучення археологічних об'єктів Черкащини до туристичної діяльності. Завданнями, через які досягається мета дослідження, є: аналіз літературних джерел та документів з питання збереження та використання археологічної спадщини Черкащини у туристично-екскурсійній діяльності; дослідження латентного туристичного потенціалу області, пов'язаного з нерухомими археологічними об'єктами; аналіз їхнього сучасного стану та підготовленості до експонування на прикладі визначних пам'яток археології краю.

■ Виклад матеріалу дослідження

Згідно з даними Археологічної інспекції управління культури і туризму Черкаської ОДА, в області зареєстровано 8833 археологічні об'єкти (за внутрішньокомплексним підрахунком). Серед них ідентифікованими є: 7203 кургани, 1259 поселень, 137 городищ, 50 ґрунтових могильників, 180 інших пам'яток (Нераденко, 2011, с. 3). Археологічні об'єкти складають найбільшу частку історико-культурних пам'яток області.

Проте, у туристично-екскурсійній діяльності нині використовується лише рухома складова археологічної спадщини області – знайдені на розкопках знаряд-

дя праці, прикраси, предмети побуту та інші артефакти активно експонуються в музеях області й міста Києва. Рухомі археологічні пам'ятки Черкащини розосереджені по експозиціях таких основних музеїв: Черкаський обласний краєзнавчий музей, Черкаський міський археологічний музей Середньої Наддніпрянщини (м. Черкаси); музей археології НІКЗ «Чигирин», музей Богдана Хмельницького (м. Чигирин); Канівський історичний музей (м. Канів); Корсунь-Шевченківський історичний музей (м. Корсунь-Шевченківський); музей поселень-гігантів трипільської культури (с. Легедзине Тальнівського району); Уманський краєзнавчий музей (м. Умань); Кам'янський історичний музей (м. Кам'янка); Археологічний музей ІА НАН України, музей історичних коштовностей України (м. Київ) (Нераденко, 2011, с. 254–264).

Однак, повна відірваність археологічних знахідок від їхнього природного та історичного середовища часто веде до їх неповного, а іноді й викривленого сприйняття екскурсантами.

На думку вчених, найкращою формою використання пам'яток археології як туристично-екскурсійного ресурсу є їх музеєфікація та експонування безпосередньо на місці розкопок (*in situ*) (Греков, 1985, с. 2). Саме в такий спосіб повністю реалізується пізнавальний потенціал пам'ятки, її естетичне та емоційне переживання екскурсантом, підсилене природно-ландшафтним та історико-культурним контекстом (середовищем).

Нерухомі археологічні об'єкти області майже не підготовлені до екскурсійного огляду, окрім окремих прикладів. Винятком можуть служити такі поодинокі пам'ятки, як замчище Богдана Хмельницького в селі Суботів, де над місцем розкопок проведені значні роботи з музеєфікації та консервації, зведено спеціальний захисний павільйон, що забезпечило всі умови для експонування археологічного об'єкта (кам'яних підмурків оборонної вежі) на місці розкопок. Доповнює цю експозицію музей Богдана Хмельницького (м. Чигирин), де зберігаються артефакти з розкопок замчища, експонування яких на місці розкопок не є можливим.

Музеєфікація та використання нерухомих археологічних об'єктів Черкащини як туристично-екскурсійного ресурсу пов'язана з рядом труднощів та проблем. Окремі аспекти збереження і використання нерухомих археологічних спадщини Черкащини висвітлені в архівних джерелах. В первинних документах Державного архіву Черкаської області (ДАЧО) зустрічається інформація про: заснування історико-культурних заповідників краю, як форми збереження археологічної спадщини області; перелік нерухомих археологічних об'єктів, які включаються до складу історико-культурних заповідників та отримують статус пам'яток; паспортизацію археологічних об'єктів; руйнування або аварійний стан археологічних об'єктів. Причиною такої уваги до даного типу пам'яток є численність, різноманітність та унікальність археологічної спадщини області, а також найбільш вразливе становище серед усіх інших пам'яток краю.

Одним з таких документів є Рішення Черкаського облвиконкому № 3 від 9 серпня 1994 року Про створення державного історико-культурного заповідника «Трахтемирів» ("Протокол № 2", 1994, арк. 43) та Тимчасове положення про заповідник ("Протокол № 2", 1994, арк. 45). Останній документ, окрім

охоронно-заповідникової роботи, регламентує діяльність заповідника щодо популяризації археологічних об'єктів, проведення на їх основі екскурсій та масових заходів. Згідно з додатками до тимчасового положення, на баланс заповідника передано 8 територій (загальною площею 4465 га) та 65 об'єктів нерухомої культурної спадщини, більшість з яких – саме археологічного типу (63 пам'ятки археології та 2 пам'ятки історії), що знаходяться на узбережжі Дніпра між селами Трахтемирів та Бучак Канівського району ("Протокол № 2", 1994, арк. 62).

Також цікавим документом, що висвітлює й нині актуальну проблему приватизації земель заповідника «Трахтемирів», є Постанова колегії ради Черкаської обласної організації товариства охорони пам'яток історії і культури та президії обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців від 17 жовтня 1997 року. В документі йдеться про загрозу передачі земель заповідника аграрно-екологічному об'єднанню «Трахтемирів» (м. Київ) для інтенсивного сільськогосподарського виробництва та будівництва ("Протоколи засідання", 1997, арк. 68).

З початком створення історико-культурного заповідника «Чигирин» тісно пов'язане Рішення виконавчого комітету Черкаської обласної Ради народних депутатів № 298 від 11 листопада 1987 року Про оголошення «Мотронинського городища» історико-культурною заповідною територією ("Протокол № 12", 1987, арк. 129).

Цінними для збереження, дослідження і використання археологічних пам'яток краю як туристичного ресурсу є архівні документи про роботу секції археології Черкаської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури за 1991 рік. В цих документах зазначений стан археологічних пам'яток, перспективи їх дослідження, збереження, музеєфікації і можливості створення туристичних маршрутів та видання відповідної літератури. Також, виділено основні фактори руйнування археологічних об'єктів краю ("Документи", 1991, арк. 3, 4):

- пошкодження пам'яток у зв'язку із використанням у сільськогосподарському виробництві;
- розмивання водами Кременчуцького та Канівського водосховищ;
- руйнування пам'яток новобудовами.

Основними перешкодами для використання пам'яток археології Черкащини в туристично-екскурсійній діяльності архівним документом визначено:

- вказані вище чинники руйнування, внаслідок яких пам'ятка або знищується, або приводиться до занедбаного стану;
- відсутність умов, які б гарантували надійну збереженість пам'ятки в разі її включення у туристичні маршрути;
- відсутність під'їзних шляхів, оглядових майданчиків та інших необхідних умов для цивілізованого туризму.

Далі у документі подано перелік пам'яток археології, які є потенційними туристичними об'єктами ("Документи", 1991, арк. 5, 6).

Також, секцією археології Черкаської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури підготовлено ряд документів про нищення нерухомих археологічних об'єктів культурної спадщини Черкащини. Серед них: Акт від 19 березня 1991 року про факт знищення стародавнього

поселення у селі Чубівка зі знахідками кам'яного віку, епохи енеоліту, бронзи, залізного віку і Середньовіччя ("Документи", 1991, арк. 27); Доповідна від 5 березня 1991 року про нищення кургану № 3645 «Собача Могила» у селі Іракліїв («Документи», 1991, арк. 29).

Цікавим з точки зору фактів нищення археологічної спадщини краю є Акт обстеження руйнування археологічного пам'ятника у місті Тальне від 5 серпня 1991 року. В документі зазначено, що в результаті прокладання траси газопроводу на села Майданецьке та Зеленьків була зруйнована одна з найдавніших археологічних пам'яток Східної Європи – ранньотрипільське поселення Гребенюків Яр. Траншея довжиною в 5 км, шириною 150 см та глибиною 150 см пройшла через усе поселення, поруйнувала 11 жител, землянок та ям ("Документи", 1991, арк. 30).

Розглянуті документи говорять про найбільш актуальну, першочергову проблему використання нерухомих пам'яток археології області – їх охорону та збереження, особливо тих, які знаходяться поза межами історико-культурних заповідників.

Використання археологічних об'єктів області в туристичній діяльності є важливим не тільки з наукової та пам'яткоохоронної, але й з просвітницької та навіть патріотично-виховної точок зору. Досліджуючи шар за шаром, вглиб віків археологічні культури, що безперервно заселяли територію сучасної України, ми починаємо краще розуміти взаємодію та впливи цих культур одна на одну, а отже, краще розуміти власний етногенез. Археологічна спадщина Черкащини представлена різними давніми культурами. Вважаємо за доцільне розглянути сучасний стан та проблеми експонування деяких найбільш визначних нерухомих археологічних об'єктів краю за хронологічним принципом – від найдавніших до більш пізніх.

Яскравим зразком *археологічних культур пізнього палеоліту* є стоянка первісних мисливців на мамонтів у селі Межиріч Канівського району. Стоянка, вік якої оцінюється приблизно у 15 тисяч років, складалася з 4-х жител, що становили собою каркас з кісток мамонтів, обтягнутих шкірою великих ссавців. Три перші споруди були виявлені під час розкопок 1966–74 рр. та вивезені у розібраному стані до різних місць експонування. Одне з цих жител нині експонується в Національному науково-природничому музеї НАН України у місті Києві. Четверту споруду, відкриту у 1978 році, було вирішено залишити на місці розкопок як натурну експозицію (Нераденко, 2011, с. 41).

Унікальність археологічної пам'ятки полягає в наступних аспектах. По-перше, розкопані житла є одними з небагатьох виявлених найдавніших наземних споруд (якщо не найдавнішими) людини у світі. По-друге, унікальність «художнього» оформлення обкладики жител (різні фрагменти кісток мамонтів) не схожа на інші, виявлені до нашого часу пізньопалеолітичні стоянки первісної людини. По-третє, на стоянці була виявлена велика кількість цінних знахідок (знаряддя праці, предмети побуту, прикраси, культові вироби та вироби первісного мистецтва), що дали багатий матеріал для дослідження духовної культури первісної людини, її мистецьких та світоглядних орієнтирів. Унікальною знахідкою є зображення на уламку бивня мамонта, що ідентифіковане вченими як первіс-

на примітивна карта місцевості з позначенням жител та нерівностей рельєфу (Нераденко, 2011, с. 41–43).

Світова відомість пам'ятки підтверджується експонуванням її жител на виставках і музеях Західної Європи, Японії, США, а також залученням до дослідження розкопок стоянки вчених з Росії, США, Англії та Франції.

Пам'ятка має вигідне з точки зору туристично-екскурсійної діяльності розташування – неподалік автошляху Черкаси – Канів – Київ, що робить її доступною для вітчизняних та іноземних туристів і дає можливість використовувати об'єкт у туристичних маршрутах. Стоянка може бути залучена як до спеціалізованих археологічних туристичних маршрутів, так і використовуватись у комплексі з іншими екскурсійними об'єктами (наприклад, Шевченківським національним заповідником у місті Каневі).

Збереженість автентичних «ццоколя» та внутрішньої частини четвертого житла на межиріччій стоянці дають унікальну можливість його натурної експозиції на місці розкопок, в його історичному та природному середовищі. Проте, задля його використання як туристично-екскурсійного об'єкта мають бути проведені роботи з підготовки експозиції, реконструкції житла у співпраці археологів, палеонтологів, реставраторів, музеєзнавців із залученням закордонного і вітчизняного досвіду музеєфікації та консервації. Необхідною є побудова спеціального захисного павільйону, що забезпечив би збереженість об'єкта та належні умови для експонування.

Враховуючи наукову цінність археологічної пам'ятки, на місці розкопок Національна академія наук України планувала збудувати лабораторію-музей «Стійбище мисливців на мамонтів». Питання про збереження, музеєфікацію та використання пам'ятки в культурно-пізнавальному туризмі порушувалося в контексті державної програми «Золота підкова Черкащини» (на 2006–2009 роки). Проте, дані проекти залишилися нереалізованими.

Нині над об'єктом збудовано тимчасове металеве укриття, що не може забезпечити необхідні умови збереження унікальної пам'ятки. Об'єкт знаходиться під загрозою руйнації та не використовується належним чином в екскурсійній діяльності: не залучається до туристичних маршрутів та не популяризується в туристичній літературі.

Трипільська археологічна культура. Ареал поширення пам'яток трипільської культури охоплює території сучасних України, Молдови та Румунії. Проте, саме на Черкащині знаходяться найбільші за площею трипільські протоміста-гіганти: «Тальянки» – 450 га, «Чичиркозівка» – 300 га, «Майданецьке» – 270 га та «Доброводи» – 250 га (Нераденко, 2011). Зазначені поселення нині вважаються одними з найбільших у тогочасному енеолітичному світі. Цим обумовлена важлива роль області у дослідженні та популяризації трипільської археологічної культури.

З метою дослідження та використання цих пам'яток археології світового значення, в області був створений Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура», який розпочав свою діяльність у липні 2003 року. Окрім вищезазначених протоміст-гігантів, територія заповідника охоплює ще сім трипільських поселень Тальнівського, Уманського та Звенигородського районів:

«Веселий Кут», «Онопіївка», «Глибочок», «Піщана», «Косенівка», «Аполянка» та «Вільховець» (Кабінет Міністрів України, 2002).

Центр заповідника в селі Легедзине Тальнівського району (на базі поселення «Тальянки») має вигідне, з туристичної точки зору, розташування – через південну частину поселення проходить траса Черкаси – Умань. Тут планується відкриття музею Трипільської культури та створення «археодрому» – музейного комплексу з відтворених у натуральний розмір трипільських жител, наповнених «трипільськими» побутовими речами, посудом та знаряддями праці.

Нині музей складається з чотирьох археологічних та однієї мистецької зали, а також кінозали, розрахованої на сорок глядачів. Музей залишається об'єктом незавершеного будівництва. Відсутність необхідної туристично-екскурсійної інфраструктури та штату працівників не дозволяє експозиції бути доступною у звичному музейному режимі.

Заповідник «Трипільська культура» має досить потужний туристичний потенціал, але через малу атрактивність археологічних об'єктів і непередбаченість до туристичного обслуговування, не представлений окремим туристичним маршрутом. Музейні фонди в селі Легедзине інколи використовуються в комплексі інших туристично-екскурсійних маршрутів (наприклад, туристичний маршрут до дендропарку «Софіївка» у місті Умань). На базі розкопок поселення «Тальянки» ведеться науково-дослідна робота, туристсько-екскурсійна – майже відсутня.

За методикою оцінки туристичної привабливості історико-культурних ресурсів Н. Полінової (Полинова, 1978), нами було визначено, що заповідник «Трипільська культура» має низький коефіцієнт пізнавальної цінності – 0,40 та належить до розряду «малоатракативних» туристичних об'єктів.

При виконанні будівельно-відновлювальних робіт, які затверджені в обласних програмах розвитку туризму на Черкащині (Програма від 26.06.2012 на 2012–2020 роки; Програма від 21.09.2018 на 2018–2020 роки) (Черкаська обласна рада, 2020), туристична привабливість заповідника «Трипільська культура» суттєво підвищиться і це дасть йому змогу виокремитись в повноцінний туристичний маршрут, метою якого буде ознайомлення туристів з унікальною археологічною спадщиною Черкащини (табл. 1).

Завершення реконструкції «археодрому» – господарчо-житлового комплексу трипільського поселення з гончарною майстернею (на базі розкопок поселення «Веселий кут») у селі Легедзине, прирівняє його до типу об'єктів «етнографічні музеї, музеї народної архітектури і побуту», що оцінюються у 5 балів. Завершення будівництва приміщення музею Трипільської культури перетворить його на повноцінний «відомчий музей пам'яток матеріальної культури» (4 бали). Ці заходи підвищать коефіцієнт пізнавальної цінності заповідника з 0,40 до 0,57 і переведуть його з рангу «малоатракативних» в ранг «середньоатракативних» (табл. 1).

Позитивним чинником підвищення туристичної привабливості заповідника можуть стати заходи, задекларовані в обласних програмах, які направлені на налагодження його туристичної інфраструктури та розвиток подієвого туризму (Черкаська обласна рада, 2020):

- завершення будівництва та популяризація скансену – етнографічного хутора з необхідними умовами проживання туристів, наближеними до трипільської культури та побуту;
- будівництво готелю-ресторану в трипільському архітектурному стилі;
- розширення традиційного фестивалю «Трипільська Толока» у формат музейного «Фестивалю давно забутих ремесел» та популяризація заходу на туристичному ринку.

Таблиця 1

Аналіз потенціалу туристичної атрактивності Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура» (за методикою Н. Полінової).

Об'єкти заповідника / їхня оцінка	Максимальна сума балів	Коефіцієнт пізнавальної цінності	Рівень атрактивності заповідника
До відновлювальних робіт			
<ul style="list-style-type: none"> • Поселення трипільської культури «Доброводи» (2); • Поселення трипільської культури «Чичиркозівка» (2); • Поселення трипільської культури «Майданецьке» (2); • Поселення трипільської культури «Тальянки» (2). 	20	0,40	малоатрактивний
Після відновлювальних робіт			
<ul style="list-style-type: none"> • Поселення трипільської культури «Доброводи» (2); • Поселення трипільської культури «Чичиркозівка» (2); • Поселення трипільської культури «Майданецьке» (2); • Поселення трипільської культури «Тальянки» (2); • Господарчо-житловий комплекс трипільського поселення («археодром») (5); • Музей Трипільської культури (4). 	30	0,57	середньоатрактивний

Скитська археологічна культура. На відміну від спадщини трипільської культури, яка активно досліджується, популяризується в туризмі та охороняється

ся державою в рамках заповідника, спадщина *скіфського* періоду не представлена окремим заповідником в області та майже не залучається в туристично-екскурсійну діяльність. Це призводить до того, що навіть найвизначніші відкриття, пов'язані зі скіфською культурою, часто залишаються поза увагою широкого загалу туристів.

З-поміж всіх скіфських археологічних пам'яток на території Черкаської області особливої уваги заслуговує Великий Рижанівський курган. Унікальність кургану насамперед пов'язана з історією його дослідження та результатами розкопок. У 1884 році на кургані відбулися перші розкопки, які не мали успіху. У 1887 році нові археологічні роботи дали перші суттєві результати – була розкрита неосновна поховальна камера та знайдені цінні артефакти. Масштабні розкопки рижанівської групи курганів 1890 року стали провальними, подальші дослідження на кургані були визнані безперспективними і про нього на довгий час забули. Лише через століття, у 1996 році спільна україно-польська експедиція розкрила центральну поховальну камеру, яка виявилася непограбованою (!). Серед археологічних знахідок були виявлені: залишки скелетів скіфського вождя, його слуги і коня; велика кількість дорогоцінних прикрас і зброї; посуд в грецькому стилі і навіть жертвна їжа (Скорый & Хохоровски, 2018).

Великий Рижанівський курган називають археологічною сенсацією ХХ століття з двох причин. По-перше, «цілісність» кургану – винятковий випадок для скіфської археології, оскільки за всю її історію був лише один непограбований курган (Куль-Оба, м. Керч, розкопки 1830 року) (Лячинський, 2004, с. 72). Цей факт відкриває великі перспективи подальших досліджень на безлічі інших подібних поховань. По-друге, знайдені артефакти значно розширили уявлення про останні часи перебування скіфів на наших землях (III ст. до н.е.), стали яскравим зразком взаємодії скіфської та місцевої землеробської культур.

Нині курган є об'єктом зацікавленості переважно археологів та краєзнавців. Він не популяризується в туристичній літературі, не захищається законом, не використовується в екскурсійній діяльності. Спадщину скіфського кургану, яка є латентним туристичним ресурсом краю, можна умовно поділити на дві складові.

Першу складову безпосередньо представляє земляний насип кургану, який нині знаходиться у занедбаному стані (засаджений деревами на невеликій ділянці землі посеред соняшникового поля). Потенційна небезпека для кургану – знищення внаслідок сільськогосподарських робіт, що є достатньо типовою загрозою для археологічних пам'яток як області, так і всієї України. Він потребує низки заходів та відновлювальних робіт для його перетворення в екскурсійний об'єкт:

- пам'яткоохоронні: надання кургану статусу археологічної пам'ятки, включення до державного охоронного списку;
- відновлювальні: реконструкція насипу кургану, приведення до стану на початок археологічних робіт 1884 року (очищення від рослинності); встановлення пам'ятної дошки біля насипу з назвою кургану, описом та зображеннями археологічних знахідок 1996 року;
- заходи з популяризації: включення до спеціалізованих туристичних маршрутів в комплексі з розвитком археологічного туризму в області; або вклю-

чення у вже розроблений туристичний маршрут «Золота підкова Черкащини» на відрізку: м. Звенигородка – с. *Рижанівка* – м. Тальне.

Друга складова спадщини скіфського кургану – знайдені під час розкопок 1996 року археологічні артефакти: комплект зброї (спис, лук з двома колчанами стріл, металеві дротики), коштовні прикраси, давньогрецька сидула, скіфські посудини (килик для питва, кубок із зображенням грифонів) та інше (Скорый & Хохоровски, 2018). Ці знахідки можуть бути широко використані у музейній діяльності, як важливий внесок Черкащини у розвиток не лише археологічної науки, а й «археологічного» туризму в Україні.

Музей історичних коштовностей України, в якому найбільш широко представлені скарби скіфської культури нашої країни, завдяки багатству колекції та унікальним експонатам (зокрема, скіфській пекторалі з кургану Товста Могила), є «брендовим» для широкого загалу вітчизняних та іноземних туристів. У відкритій експозиції музею знаходяться різноманітні прикраси скіфів з 15 курганів і місцевостей Черкащини. Станом на 2020 рік в музеї експонуються знахідки з наступних населених пунктів Черкаської області: с. Синявка, с. Бобриця, с. Жаботин, с. Журовка, с. Матусів, с. Ольшани, с. Сахнівка, с. Назарівка, с. Лазурці, с. Пастирське, с. Михайлівка, с. Таганча, с. Новоселки, с. Мартинівка та с. Малий Ржавець. Проте, інформація про село Рижанівка, Великий Рижанівський курган та знахідки археологічних розкопок 1996 року в експозиції музею відсутня.

■ Висновки

Попри наявність визначної та багатої археологічної спадщини Черкащини, в туристично-екскурсійну діяльність залучена лише її «рухома» складова, використання якої зводиться до музейних експозицій області та міста Києва, присвячених артефактам з місць розкопок. Нерухомі археологічні об'єкти краю продовжують залишатися латентним туристичним ресурсом. Найвизначніші археологічні пам'ятки області, пов'язані з палеолітичною, трипільською та скіфською культурами, практично не підготовлені до експонування на місці розкопок. Це сприяє їх повільному руйнуванню, нищенню та забуттю.

Всебічне пізнання археологічних культур не можливе лише в рамках музейних експозицій, що знайомлять зі знайденими рухомими артефактами. Воно повністю можливе у їхньому взаємозв'язку з історичним та природним середовищем. Тому, необхідним є створення експозицій безпосередньо на базі нерухомих об'єктів археологічної спадщини краю, їх відновлення та популяризація шляхом залучення до подієвого туризму, розвиток туристичної інфраструктури.

Проблема підготовки та адаптації нерухомих археологічних пам'яток області до використання в туристично-екскурсійній діяльності може бути предметом подальших наукових досліджень.

■ Список використаних джерел

Бадер, О. Н. (1978). Музеефикация археологических памятников. *Советская археология*, 3, 138–153.

- Базарова, Э. Л., Новгородов, В. Г., & Разумов Г. А. (1987). Сохранение памятников археологии. В *Методические основы охраны и использования памятников археологии* (с. 48–57). Научно-методический совет по охране памятников культуры Министерства культуры СССР.
- Беляев, Л. А., & Недович, Н. Д. (1987). Из практики объединения «Росреставрация» по консервации и музеефикации памятников археологии. В *Методические основы охраны и использования памятников археологии* (с. 121–126). Научно-методический совет по охране памятников культуры Министерства культуры СССР.
- Греков, Н. И. (1985). *Сохранение и современное использование архитектурно-археологических памятников (на примере античных и средневековых памятников)* [Автореферат диссертации кандидата архитектуры, Московский архитектурный институт].
- Документи (план, список членів секції, постанови, протоколи) про роботу секції археології, 1991 р. (Фонд Р-4468 Рада Черкаської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури м. Черкаси Черкаської області, 1966–1996 рр., опис 1, справа 660). Державний архів Черкаської області, Черкаси.
- Захар'єв, В. А. (1996). Археологічно-екскурсійний потенціал Хмельниччини. В *Туристичні ресурси України* (с. 88–99). Інститут туризму Федерації профспілок України.
- Кабінет Міністрів України. (2002). Про Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» в Черкаській області, Постанова від 13 березня 2002 року, № 284. *Офіційний вісник України*, 11, 118.
- Куштан, Д. П., & Ластовський, В. В. (2016). *Археологія та рання історія Черкас*. Інститут археології НАН України.
- Лячинський, С. С. (2004). Великий Рижанівський курган. В *Черкащина в контексті історії України*, Матеріали 1 науково-краєзнавчої конференції Черкащини (до 50-річчя утворення Черкаської області) (с. 65–74). Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького.
- Нераденко, Т. М. (2005). *Стежками сивої давнини. Археологічна подорож по Чигиринщині*. СЮТур.
- Нераденко, Т. М. (2006а). *Дивосвіт Трипілья: туристсько-краєзнавчий маршрут по державному історико-культурному заповіднику "Трипільська культура"*. СЮТур.
- Нераденко, Т. М. (2006б). *Золота підкова Черкащини: туристсько-краєзнавча подорож Черкащиною для учнівської молоді України*. Брама-Україна.
- Нераденко, Т. М. (2008). Археологічна спадщина Черкащини в контексті розвитку туризму. В *Черкащина в контексті історії України*, Матеріали 3 науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої проблемам охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини (с. 167–172). Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького.
- Нераденко, Т. М. (2011). *Археологія Черкащини*. ПП Чабаненко Ю. А.
- Полинова, Н. Ф. (1978). Оценка необходимого и достаточного времени на осмотр экскурсионных объектов. В *Социально-географические проблемы повышения эффективности туристско-экскурсионного обслуживания* (с. 100–104). Издательство БГУ.

Протокол № 12 засідання виконавчого комітету обласної Ради народних депутатів від 24 листопада 1987 року Рішення № 283-309, 1987 р. (Фонд Р-4313 Виконавчий комітет Черкаської обласної Ради народних депутатів м. Черкаси Черкаської області, 1946–1958 рр., опис 5, справа 1454). Державний архів Черкаської області, Черкаси.

Протокол № 2 засідання виконавчого комітету обласної Ради народних депутатів від 19 серпня 1994 року Рішення № 2-9, 1994 р. (Фонд Р-4313 Виконавчий комітет Черкаської обласної Ради народних депутатів м. Черкаси Черкаської області, 1946–1958 рр., опис 5, справа 2310). Державний архів Черкаської області, Черкаси.

Протоколи засідання президії і правління обласної організації, 1994–1997 рр. (Фонд Р-6001 Черкаська обласна організація національної спілки краєзнавців України, 1989–2011 рр., опис 1, справа 17). Державний архів Черкаської області, Черкаси.

Скорый, С. А., & Хохоровски, Я. (2018). *Большой Рыжановский курган*. Издатель Олег Филюк.

Стадник, І. Ю. (2017). Пам'ятки первісної культури Черкащини як туристичні об'єкти. В *Туристичний та готельно-ресторанний бізнес в Україні: проблеми розвитку та регулювання*, Матеріали 8 Міжнародної науково-практичної конференції (Т. 1, с. 277–280). Черкаський державний технологічний університет.

Черкаська обласна рада. (2020, 12 червня). *Обласні програми*. <https://www.oblradack.gov.ua/oblasn-programi>.

References

- Bader, O. N. (1978). Muzeefikatsiia arkheologicheskikh pamiatnikov [Museumification of archaeological sites]. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, 138–153 [in Russian].
- Bazarova, E. L., Novgorodov, V. G., & Razumov G. A. (1987). Sokhranenie pamiatnikov arkheologii [Preservation of archeological monuments]. In *Metodicheskie osnovy okhrany i ispolzovaniia pamiatnikov arkheologii [Methodological bases for the protection and use of archaeological monuments]* (pp. 48–57). Nauchno-metodicheskii sovet po okhrane pamiatnikov kultury Ministerstva kultury SSSR [in Russian].
- Beliaev, L. A., & Nedovich, N. D. (1987). Iz praktiki obedineniia “Rosrestavratsiia” po konservatsii i muzeefikatsii pamiatnikov arkheologii [The case of the “Rosrestavratsiya” association on the conservation and museumification of archeological monuments]. In *Metodicheskie osnovy okhrany i ispolzovaniia pamiatnikov arkheologii [Methodological bases for the protection and use of archaeological monuments]* (pp. 121–126). Nauchno-metodicheskii sovet po okhrane pamiatnikov kultury Ministerstva kultury SSSR [in Russian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2002). Pro Derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk “Trypilska kultura” v Cherkaskii oblasti [On the State historical and cultural reserve “Trypillian culture” in Cherkasy oblast], Decree from March 13, 2002, № 284. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 11, 118 [in Ukrainian].
- Cherkasy regional council. (2020, Juni 12). *Oblasni prohramy [Oblast's programs]*. <https://www.oblradack.gov.ua/oblasn-programi> [in Ukrainian].
- Dokumenty (plan, spysok chleniv sektsii, postanovy, protokoly) pro robotu sektsii arkheolohii, 1991 r. [Documents (plan, list of members of the section, resolutions, minutes) on the

- work of the section of archeology, 1991] (Fund P-4468 Rada Cherkaskoi oblasnoi orhanizatsii Ukrainskoho tovarystva okhorony pam'iatok istorii i kultury m. Cherkasy Cherkaskoi oblasti, 1966–1996 rr., Inventory 1, File 660. State Archives of Cherkasy Region, Cherkasy [in Ukrainian].
- Grekov, N. I. (1985). *Sokhranenie i sovremennoe ispolzovanie arkhitekturno-arkheologicheskikh pamiatnikov (na primere antichnykh i srednevekovykh pamiatnikov) [Preservation and new use of architectural and archeological monuments (the case of ancient and medieval monuments)]* [Abstract of PhD Dissertation, Moskovskii arkhitekturnyi institut] [in Russian].
- Kushtan, D. P., & Lastovskiy, V. V. (2016). *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas [Archeology and early history of Cherkasy]*. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Liachynskiy, S. S. (2004). Velykiy Ryzhanivskiy kurhan [Big Ryzhanovsky mound]. In *Cherkashchyna v konteksti istorii Ukrainy [Cherkasy region within the history of Ukraine]*, Proceedings of the 1st local history conference of Cherkasy region (to the 50th anniversary of the Cherkasy oblast) (pp. 65–74), Cherkaskiyi natsionalnyi universytet im. B. Khmelnytskoho [in Ukrainian].
- Neradenko, T. M. (2005). *Stezhkamy syvoi davnyiny. Arkheolohichna podorozh po Chyhyrynshchyni [Trails of gray antiquity. Archaeological journey through the Chigirin region]*. SluTur [in Ukrainian].
- Neradenko, T. M. (2006a). *Dyvosvit Trypillia: turystsko-kraieznavchyi marshrut po derzhavnomu istoriko-kulturnomu zapovidnyku "Trypilska kultura" [Wonderworld of Trypillia: tourist and historical route on the state historical and cultural reserve "Trypillia Culture"]*. SluTur [in Ukrainian].
- Neradenko, T. M. (2006b). *Zolota pidkova Cherkashchyny: turystsko-kraieznavcha podorozh Cherkashchynoiu dlia uchnivskoi molodi Ukrainy [The Golden Horseshoe of Cherkasy region: a tourist and historical trip to Cherkasy region for Ukrainian youth]*. Brama-Ukraina [in Ukrainian].
- Neradenko, T. M. (2008). Arkheolohichna spadshchyna Cherkashchyny v konteksti rozvytku turyzmu [Archaeological heritage of Cherkassy region in the context of tourism development]. In *Cherkashchyna v konteksti istorii Ukrainy [Cherkasy region in the context of the history of Ukraine]*, Proceedings of the 3rd scientific and local lore conference of Cherkasy region, dedicated to the problems of protection, preservation and use of historical and cultural heritage (pp. 167–172). Cherkaskiyi natsionalnyi universytet im. B. Khmelnytskoho [in Ukrainian].
- Neradenko, T. M. (2011). *Arkheolohiia Cherkashchyny [Archeology of Cherkasy region]*. PP Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
- Polinova, N. F. (1978). Otsenka neobkhodimogo i dostatochnogo vremeni na osmotr ekskursionnykh obektov [Assessment of the necessary and sufficient time for inspection of excursion objects]. In *Sotsialno-geograficheskie problemy povysheniia effektivnosti turistsko-ekskursionnogo obsluzhivaniia [Socio-geographical problems of increasing the efficiency of tourist and excursion services]* (pp. 100–104). Izdatelstvo BGU [in Russian].
- Protokol № 12 zasidannia vykonavchoho komitetu oblasnoi Rady narodnykh deputativ vid 24 lystopada 1987 roku Rishennia № 283-309, 1987 r. [Minutes № 12 meeting of the executive committee of the regional Council of People's Deputies of November 24,

- 1987 Decision № 283-309, 1987] (Fund P-4313 Vykonavchyi komitet Cherkaskoi oblasnoi Rady narodnykh deputativ m. Cherkasy Cherkaskoi oblasti, 1946–1958 rr., Inventory 5, File 1454). State Archives of Cherkasy Region, Cherkasy [in Ukrainian].
- Protokol № 2 zasidannia vykonavchoho komitetu oblasnoi Rady narodnykh deputativ vid 19 serpnia 1994 roku Rishennia № 2-9, 1994 r. [Minutes № 2 of the meeting of the Executive Committee of the Regional Council of People's Deputies of August 19, 1994 Decision № 2-9, 1994] (Fund P-4313 Vykonavchyi komitet Cherkaskoi oblasnoi Rady narodnykh deputativ m. Cherkasy Cherkaskoi oblasti, 1946–1958 rr., Inventory 5, File 2310). State Archives of Cherkasy Region, Cherkasy [in Ukrainian].
- Protokoly zasidannia prezydii i pravlinnia oblasnoi orhanizatsii, 1994–1997 rr. [Minutes of the meeting of the presidium and board of the regional organization, 1994–1997] (Fund P-6001 Cherkaska oblasna orhanizatsiia natsionalnoi spilky kraieznavstv Ukrainy, 1989–2011 rr., Inventory 1, File 17). State Archives of Cherkasy Region, Cherkasy [in Ukrainian].
- Skoryi, S. A., & Khokhorovski, Ia. (2018). *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan [Big Ryzhanovsky mound]*. Izdatel Oleg Filiuk [in Russian].
- Stadnyk, I. Yu. (2017). Pam'iatky pervisnoi kultury Cherkashchyny yak turystychni ob'iekty [Monuments of the primeval culture of Cherkasy region as tourist sites]. In *Turystychnyi ta hotelno-restoranni biznes v Ukraini: problemy rozvytku ta rehuliuвання [Tourism and hotel and restaurant business in Ukraine: problems of development and regulation]*, Proceedings of the 8 International Scientific and Practical Conference (Vol. 1, pp. 277–280). Cherkaskyi derzhavnyi tekhnolohichni universytet [in Ukrainian].
- Zakhariev, B. A. (1996). Arkheolohichno-ekskursiyni potentsial Khmelnychchyny [Archaeological and excursion potential of Khmelnytsky region]. In *Turystychni resursy Ukrainy [Tourist resources of Ukraine]* (pp. 88–99). Instytut turyzmu Federatsii profspilok Ukrainy [in Ukrainian].

■ USE OF ARCHAEOLOGICAL SITES OF CHERKASY REGION AS A TOURIST AND EXCURSION RESOURCE

■ Oleksander Zarakhovskiy

■ *PhD in Cultural Studies,*

ORCID: 0000-0003-4263-7870, e-mail: zarakhovskiy@gmail.com,

Kyiv National University of Culture and Arts,

Kyiv, Ukraine

■ Abstract

The purpose of the article is to know how archaeological sites of the Cherkasy region are involved in tourist activities. The research methodology consists in the review and analysis of literary and archival sources; using the problem topology method we have studied how to use various categories of archaeological sites of the oblast for tourism purpose; the historical method is to study immovable archaeological objects of the oblast, their origins and research

history; the field research method is to collect information about the current state of readiness of these objects for display and involvement in excursion activities. The scientific novelty is to show immovable archaeological sites of the Cherkasy oblast as a modern-day tourist and excursion resource. Conclusions. The research found that there is a “movable” component of the archaeological heritage of Cherkasy region in tourist and excursion activities only, the use of which is reduced to museum expositions dedicated to artefacts from digs. Immovable archaeological sites of the area continue to be a latent tourist resource. The most prominent archaeological sites of the region associated with the Paleolithic, Trypillian and Scythian cultures are practically not developed for display at the site. It helps their slow destruction, ruin and silence. Since a comprehensive knowledge of archaeological cultures is not possible only within the framework of museum expositions, it is necessary to create exhibitions directly at the site of excavations of immovable objects of the archaeological heritage of the region, to restore them and make popular by event tourism, to develop a point of interest.

■ **Keywords:** archaeological culture; archaeological site; archaeological tourism; Cherkasy region; tourism; cultural heritage

■ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ ЧЕРКАЩИНЫ КАК ТУРИСТСКО-ЭКСКУРСИОННОГО РЕСУРСА

■ **Зараховский Александр Евгеньевич**

■ *Кандидат культурологии,*

ORCID: 0000-0003-4263-7870, e-mail: zarakhovsky@gmail.com,

Киевский национальный университет культуры и искусства,

Киев, Украина

■ **Аннотация**

Цель статьи – изучить современное состояние вовлечения археологических объектов Черкасской области в туристическую деятельность. Методология исследования заключается в обзоре и анализе литературных и архивных источников; с помощью проблемно-типологического метода исследована специфика приспособления различных категорий археологических памятников края к использованию в туристической сфере; исторический метод использовался для исследования недвижимых объектов археологии области в хронологии их возникновения и изучения; метод полевых исследований был использован для сбора информации о современном состоянии подготовленности этих объектов к экспонированию и вовлеченности в экскурсионную деятельность. Научная новизна заключается в освещении недвижимых археологических объектов Черкасской области как современного туристско-экскурсионного ресурса. Выводы. Установлено, что в туристско-экскурсионную деятельность вовлечена только «движимая» составляющая археологического наследия Черкасской области, использование которой сводится к музейным экспозициям, посвященным артефактам из мест раскопок. Недвижимые археологические объекты края продолжают оставаться латентным туристическим ресурсом. Выдающиеся археологические памятники области, относящиеся

к палеолитической, трипольской и скифской культурам, практически не подготовлены к экспонированию на месте раскопок. Это способствует их медленному разрушению, уничтожению и забвению. Поскольку всестороннее познание археологических культур невозможно только в рамках музейных экспозиций, необходимо создание экспозиций непосредственно на месте раскопок недвижимых объектов археологического наследия края, их восстановление и популяризация путем привлечения к событийному туризму, развитие туристической инфраструктуры.

■ **Ключевые слова:** археологическая культура; памятник археологии; археологический туризм; Черкасская область; туризм; культурное наследие